

Anmeldelser

Adriansen, Inge: De Slesvigske Krige i kulturlandskabet i Sønderjylland

Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2013, 119 s. + cd.

Med udgangspunkt i sin store viden om både Sønderjyllands historie, erindringssteder og mindesmærker giver Inge Adriansen med denne bog for første gang en samlet præsentation og beskrivelse af alle mindesmærker i Sønderjylland for begge De Slesvigske Krige.

Bogen tager læseren på en rejse ind i – og hen til – historien om de mange mindesmærker, som gennem tiden, i flere etaper, er blevet rejst til minde om krigen og de faldne soldater.

At bogen ud over at tage fat i både Første og Anden Slesvigske Krig tillige indeholder såvel de danske som de tyske mindesmærker, er næppe en tilfældighed. Det afspejler den udvikling, der har været også i mindekulturen i regionen de seneste godt 10 år. Siden 2002 har tyske soldater deltaget i mindehøjtideligheden for Slaget ved Dybbøl 18. april, og i 2014 er mindedagen blevet afholdt som et fælles dansk-tysk arrangement. Mindekulturen har ændret sig i takt med det omgivende og erindrende samfund, hvilket også er en af bogens centrale pointer.

Inge Adriansen har gennem flere år beskæftiget sig med erindringssteder og mindesmærker i såvel national som sønderjysk sammenhæng. Det er blevet til flere større og mindre publikationer, men her skal særligt fremhæves værket *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder* (2010), der for alvor slog hendes position som en af landets førende erindringsstedsforskere fast. Adriansen beskæftiger sig mestendels med de fysiske erindringssteder, hvilket den her anmeldte bog også vidner om.

Bogen henvender sig både til folk, som ønsker at vide mere om de enkelte mindesten og grave, og til folk, der også interesserer sig for eftertidens mindekultur og de erindringsmæssige faser, som egnen har gennemgået de seneste 150 år. Bogens opbygning og inddeling gør den anvendelig til begge dele.

Der indledes med begrebsafklaring, hvor blandt andet begreberne Sønderjylland og Slesvig samt kulturlandskab og erindringskultur

forklars kort og præcist. Dermed får læseren en introduktion til emnet, og de mange mindesmærker sættes ind i en historisk og mindekulturel kontekst.

Dernæst præsenteres mindesmærkerne og krigergravene opdelt efter geografisk område. Der er desuden et kort, særskilt afsnit om mindesmærker for de nordiske frivillige i begge Slesvigske Krige.

Efter bl.a. et afsnit om vedligeholdelsen af mindesmærkerne følger en række centrale afsnit om historiebrug og mindekultur i forbindelse med De Slesvigske Krige og de dertilhørende mindesmærker.

I denne velskrevne bog afdækker Adriansen historien bag ikke blot udvalgte mindesten, men også historien på et mere overordnet niveau. Der gives indblik i mindesmærkernes tilblivelse, historie og mindebrug, hvorved det tydeliggøres, at bogen og den tilhørende cd er mere end en registratur over mindesten og gravsteder.

Informationerne om mindekulturen og dens udvikling er ikke nye; disse har Adriansen allerede tidligere, på grundig og kompetent vis, præsenteret i f.eks. *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*. Det nye i denne udgivelse er den samlede præsentation af mindesmærkerne for begge Slesvigske Krige i Sønderjylland. Ved hjælp af den velundersøgte kontekst sættes mindesmærkerne på velfungerende vis således både i forhold til hinanden og i forhold til skiftende tiders erindring.

Bogen er flot illustreret med både mindre og helsides fotografier af flere af mindesmærkerne. Der gives gennem fotografierne indblik i, hvor ens ellers forskellige mindesten og gravsten kan være. De interessante og velformulerede og indimellem lidt lange billedtekster udfolder yderligere de afbillede mindesmærkers til tider kringlede historie.

Bogen kan med fordel fungere som guide til mindesmærker og krigergrave i Sønderjylland, hvilket den medfølgende cd også indbyder til. Her er alle de 510 mindesmærker samlet med billeder, udførlige oplysninger og ikke mindst gps-koordinater.

Har man lyst til at opleve historie og kultur gennem mindesmærker og gravsteder, er man med denne bog godt rustet, og man behøver ikke at besidde en stor forhåndsviden.

Der kan kun opfordres til, at man med bogen i hånden tager af sted på tur ud i det særegne og mindesmærkerige sønderjyske kulturlandskab.

Signe Frederiksen

Adriansen, Inge og Jens Ole Christensen: *Anden Slesvigske Krig 1864. Forhistorie, forløb og følger*
Udgivet af Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Tøjhusmuseet, 2013, 44 s.

Det er ikke en særlig taknemmelig opgave at skulle redegøre for Anden Slesvigske Krigs forhistorie, forløb og efterdønninger på godt 40 sider, der i øvrigt er ivrigt illustreret, men så meget desto mere imponerende er det, forfatterne har fået plads til i denne lille sag.

Bogen beskriver indledningsvist forløbet fra Napoleonskrigene og frem. Herefter redegøres for Dannevirkes rømning, stormen på Dybbøl, slaget ved Helgoland, London-konferencen, overgangen til Als og freden i Wien – altså den slagne vej igennem krigen. Krigen sættes efterfølgende ind i både et større tysk og dansk perspektiv. For Tyskland bliver det første skridt mod den nationale samling, for Danmark bliver nederlaget lidt af det samme, men på en ganske anden måde – et fokus på opbygningen af landet og de folkelige bevægelser. Afsnittene om nederlaget i dansk billed- og digtekunst virker givende til at anskueliggøre skabelsen og udviklingen af erindringer, der finder en naturlig fortsættelse i afsnittene om mindesmærker og erindringssteder. En mytedræbersektion fratager forlædegeværret en væsentlig del af ansvaret for nederlaget og stiller spørgsmålstegn ved, om Slesvig var dansk land, og om Dannevirke nu også har været danskhedens værn siden Arilds tid og sidst, men ikke mindst affejes billedet af Dybbøl som Danmarks Thermopylæ ved at henvise til den forenkede heroisme, der ligger heri. I det sidste afsnit knyttes båndet mellem nutiden og fortiden i en beskrivelse af den fredelige sameksistens, der sidenhen har præget grænseområdet med 1920-afstemningen og København-Bonn-erklæringerne som primære årsager.

At alt dette kan presses ned på hæftets 44 sider, er imponerende, og det vidner om et overbevisende både bredt og dybt kendskab til ikke bare krigen, men også den sammenhæng, den på begge sider udspillede sig i. Derfor er det naturligvis også en god idé at få netop disse to forfattere til at skrive et hæfte, der foreligger på dansk, tysk og engelsk, og som både pga. længde og sprog formodentlig kommer langt ud.

Myteafsnittene forekommer imidlertid denne anmelder problematiske. Med vendinger som »det er ikke sandt« og »Det er ikke rigtigt« ender disse afsnit ofte som en dikotomi – myte vs. fakta – hvor fakta-

delen kommer til at stå mere utvetydig, end det formodentlig har været tænkt. Denne hårde opdeling gør det desto mere væsentligt at udpensle, hvori det mytiske ligger, så affejningen af myten om, at Slesvig var gammelt dansk land, ikke kommer til at fremstå, som om det ikke havde været tilfældet siden Ribebrevet, men at dette netop var et tvetydigt spørgsmål. Også affejningen af myten om Dybbøl som Danmarks Thermopylae fortjener en mindre kommentar: Denne begrundelse forfatterne ved, at flere på dansk side – navnlig slesvigere – gik over til fjenden, ved at henvise til, at mytteri flere gange var under opsejling og ved at fastslå, at danskerne jo altså nu engang ikke blev nedkæmpet til sidste mand.

Det kan meget vel være interessant, hvad Danmarks og Slesvigs juridiske forhold var, og hvorvidt Dybbøl havde visse ligheder med et græsk nederlag for 2.000 år siden – om ikke andet, så fra et hhv. retshistorisk og militærhistorisk synspunkt. Men lige så interessant forekommer det denne anmelder, hvordan disse 'myter' opstod – hvori fandt Lehmann med Ejder-talen og Drachmann med Thermopylae-sammenligningen hjemmel til at etablere – eller reproducere – disse 'myter'? Det er vel netop i den opfattelse – sand eller ej – at kilden til forståelse af krigen og mindet om den skal findes.

Til gengæld kunne man godt i højere grad have brugt en kritisk vinkling på tiden fra 1918 og frem. Forfatterne skriver, at der efter Første Verdenskrig skete en »gennemgribende ændring af Europa ud fra princippet om 'folkenes selvbestemmelsesret'«. Dette kan vel også diskuteres. På trods af en overvejende kulturelt og sprogligt set tysk befolkning blev Sydtirol italiensk ved opsplitningen af Østrig-Ungarn, tjekker og slovakker blev af sikkerhedspolitiske grunde samlet til ét folk, der ikke hidtil havde eksisteret, tjekkoslovakkerne, og såvel Alsace og Lorraine som størstedelen af de efterfølgende polske områder i Posen og Vestpreussen blev hhv. franske og polske uden folkeafstemning. Et sådant perspektiv får snarere det dansk-tyske eksempel til at stå som såre unikt.

Derudover sidestilles det tyske mindretals krav om en grænserevision inden 1945 med det danske mindretals krav efter 1945. Det må alt andet lige være en meget ulige sammenligning. Hvor kravet om grænserevision før 1945 ikke havde med Nordslesvigs befolknings sindelag, men snarere med ønsket om Stortyskland at gøre, så var det danske mindretals krav efter 1945 trods alt baseret på en eller anden form for analyse af sydslesvigernes sindelag – om end sandsynligvis

konjunkturbestemt. Med samtidens eksempler in mente er der vel også en vis grund til at tro, at en afstemning i Nordslesvig før 1945 og en afstemning i Sydslesvig efter 1945 næppe havde haft helt den samme demokratiske legitimitet.

I det hele taget får man indtryk af en symmetrisk forsonlighedsfortælling med snart sagt ene fremskridt, og i bogens sidste linjer erklæres den nationale strid afsluttet med København-Bonn-erklæringerne. Selv nærværende unge anmelder (årgang 1983) har imidlertid i forholdsvist klar erindring, at der har været både stridigheder over støtten til de danske skoler i Sydslesvig samt problematiseringer af SSW's fritagelse for spærregrensen i forbindelse med udpegelsen af landsregeringen – begge dele med København-Bonn-erklæringerne som udgangspunkt. En læser her og der vil måske også stille spørgsmålet, hvorfor den intense strid om Isted-loven forbigås i tavshed i en bog, der ellers også beskriver både monumenter og erindringssteder.

Som nævnt i begyndelsen er det naturligvis ikke rimeligt at kræve af et godt 40 sider langt hæfte at have samme detaljerighed og nuanceringsgrad som en doktorafhandling om samme emne. Nærværende anmelders ord skal således heller ikke bæres i marken imod dette hæfte, men skal alene tjene til at supplere det. Vel var Slesvig ikke ene dansk, og vel var Dybbøl ikke Thermopylæ, men ud fra disse og lignende opfattelser er mange sæt terninger i tidens løb blevet kastet. Det er lige fuldt disse opfattelser, som det er de faktiske omstændigheder omkring krig, konflikt og konfliktløsning, der har været med til at skabe grænselandet i dag.

Jens Lei Wendel-Hansen

Appel, Charlotte og Ning de Coninck-Smith (red.): Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år. Bind 1: Da læreren holdt skole. Tiden før 1780. Bind 2: Da skolen tog form. 1780-1850. Bind 3: Da skolen blev sat i system. 1850-1920. Aarhus Universitetsforlag, 2013-14, 446 s.+432 s.+446 s.

»Et storværk«, sådan karakteriserer hvervebrochuren den nye danske skolehistorie om tiden fra senmiddelalderen til 2014, som er kommet fra bogtrykker og bogbinder på kun ét år mellem september 2013 og efteråret 2014. Ordene er berettigede på flere måder. Der er tale om fem store bind på hver knap 450 sider, trykt på kraftigt papir, indbundet, med mindst en illustration pr. opslag, hvert bind med kilde- og

litteratursays som indgang til det bagvedliggende forskningsfelt og til litteratur og kilder. Fokus er ikke lagt på skolens formelle rammer set ovenfra, men på dens hverdag og praksis, lokale forvaltning, vilkår og aktører og dertil på en bred fortælling om barndomshistorie og opdragelse gennem tiden. Børnene, forældrene, lærerne står i centrum. Endnu mere ambitiøst er værket i sin geografiske afgrænsning. Det dækker Danmark inden for de til enhver tid gældende statsretslige grænser. For tiden før 1864 er emnet den samlede helstat med kongeriget, Norge, Grønland og kolonierne, og derfor selvfølgelig også Slesvig/Sønderjylland. Den sydlige landsdel er sågar medtaget i bind 3 om tiden 1850-1920, hvor Sønderjylland jo den længste tid hørte under Preussen og var udland.

Forfatterne er et team af de fremmeste danske skolehistorikere, og det hele er muliggjort af en stor bevilling fra Carlsbergfondet i årene 2009-2014. Forankret har arbejdet været ved Aarhus Universitet. Der er tale om et værk til at læse, mere end et opslagsværk, omend det sidste er lettet med fyldige registre sidst i hvert bind.

Nedenfor omtales værkets tre første bind, dvs. skildringen af tiden før 1920. Det var en tid, hvor Sønderjylland ikke var det samme som kongeriget. Før 1920 kan der ikke sættes lighedstegn mellem skole nord for Kongeåen og skole syd for Kongeåen. Denne forskel er en udfordring i et værk, som skal sammenfatte en overordnet helhed. I denne anmeldelse må spørgsmålet være: Hvordan har forfatterteamet løst den sønderjyske udfordring? Hvordan er Sønderjylland kommet med i værket?

Først dog en generel karakteristik. Helt overordnet er værket formidling og forskning på højt niveau. Ubesværet og letlæst fortælles om udvikling og sammenhænge, meget ofte konkretiseret med lokale og personlige eksempler bygget på nye kildestudier. Vægten ligger på skolens lokale udvikling og praksis og emnets aktører. Emnet er ikke så meget skolen som institution styret af love og regler som uddannelsens, opdragelsens og barndommens historie i al mangfoldighed. Læseren oplever, hvordan det gik til både i skolestuen og i børneopdragelsen uden for skolen. Man forstår, hvad skolemålene var til forskellig tid, og hvor langt lærerne kom med ABC, læsning, katekismus, katekismusforklaring, skrivning og regning og senere særlige fag. Man ser hvordan og hvornår børnene og befolkningen i almindelighed lærte at læse og skrive, og hvor langt de kom i den forskelligartede dannelse. De simpelthen fremragende kilde- og litteratursays

til hvert kapitel viser vej til utrykte og trykte kilder og fortæller om forskningstraditionen og giver impulser til videre forskning. De mere end 200 billeder pr. bind røber en vældig research, og billedteksterne supplerer hovedteksten. Den røde tråd fastholdes fra bind til bind, og med afrundende indlednings- og slutkapitler kan hvert bind læses for sig.

Indtil i dag har det altdominerende hovedværk i dansk skolehistorie været skolemændene Joakim Larsens grundsolide fremstillinger af emnet, især hans trebindsværk om folkeskolen op til 1898, udgivet i årene 1893-1916 og genudgivet 1984. I sønderjysk skolehistorie var Gottlieb Japsens disputats fra 1968 om det dansksprogede skolevæsen før 1814 epokegørende. Larsen betragtede skolelovene af 1814 som det store lyspunkt på vejen frem mod vore dage. Der blev et dogme, at lovene fastslog princippet om undervisningspligt modsat skolepligt som grundlag for den danske skole. Skolelovene af 1814 og Reventlow-kredsens indsats i årene forud blev en del af en dansk historisk kanon.

Her lægger den nye skolehistorie et nyt snit. Vel var 1814-lovene vigtige, men det påpeges, at de ret beset byggede på tiden forud, de var del af en lang og kontinuerlig udvikling, og princippet om undervisningspligt har ikke så meget rod i dette lovkompleks som i grundloven af 1849.

Værkets bind 1 er skrevet af Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen. Det har bindtitlen *Da læreren holdt skole* og belyser tiden fra senmiddelalderen til 1780. Udviklingen ses som en proces, som længe i væsentlig grad var styret nedefra, ført fremad af lokale skolebrugere, borgere og bønder, lige så meget som af centrale myndigheder. De første 300 år var en gradvis fremadskriden, hvor begrebet »skole« bevægede sig fra oprindelig at være et ret lokalt formet fænomen, hvor forskelligartede lærerkræfter ud fra lokale behov samlede elever om sig, hvor det nu var muligt, og til et slutpunkt, hvor »skole« nærmede sig at være et konkret sted og en konkret bygning styret af centralt fastsatte bestemmelser. I kongeriget fastslog Frederik 4.s fattiglov i 1708, at der skulle være offentlig skole i alle sogne. Noget lignende gjaldt i Slesvig. De berømte kongerigske rytterskoler fra 1720'erne fremhæves med rette. De præsenterede bygningsstandarder, som senere påvirkede 1814-forskrifterne. Christian 6.s omfattende reformprogram får en fortjent anerkendelse, hans love fastslog skole- og undervisningspligt. På begge sider af Kongeåen blev kongen gan-

ske vist nødt til at opgive mange af sine påbud, men det ændrer ikke ved, at han forkyndte målsætninger, som endnu i 1814 var motiverende for lovgiverne. Særlig vigtigt var, at den påbudte konfirmation i 1736 gjorde det nødvendigt for enhver at gå i skole i ganske lang tid.

Det er lykkedes forfatterne at få Slesvig pænt med. Hertugdømmerne omtales som en kulturel korridor og foregangsland, og det nævnes, at Christian 6. sammensatte sin skolekommission af mænd fra Slesvig. Den sundevedske og aroske lærer Johannes Pade er benyttet som hovedeksempel på en lærerbiografi i skolens overgangsfase fra selvstuderede lærere til seminarister, og også Peter Kier fra Øster Løgem er kommet med. Set sydfra kan man altid ønske sig endnu mere sønderjysk stof. Med fordel kunne Lorenz Nissens værdifulde selvbiografi *Meine Wege und Umwege zur Kirche* (1826) være inddraget. Det havde også været fint, om afsnittene, om hvordan den konkrete skolepraksis ændrede sig efter afgørende love, havde givet plads til slesvigske eksempler, så meget mere som værket selv nævner, at alle fem bind vil tilgodese mangfoldigheden med eksempler fra Aabenraa Provsti. Det er der måske ikke helt levet op til. Men det må fremhæves, at bindet er udtryk for en grundsolid viden, bygget på forskning, og fantastisk velfortalt.

Værkets bind 2, med bindtitlen *Da skolen tog form*, er skrevet af Christian Larsen, Erik Nørr og Pernille Sonne. Det viser, hvordan skolen på grundlag af 1814-lovenes klare forskrifter både nord og syd for Kongeåen i de nærmestfølgende årtier endeligt udviklede sig til faste institutioner, hver med deres distrikt ledet af lærere med reglementeret uddannelse og løn. Undervisningspligt og skolepligt blev en realitet, og nærmest alle lærte nu at læse og skrive.

1814-lovene var et stort kompleks af selvstændige love for København, for landdistrikterne, for købstæderne og for Slesvig og Holsten. Værket fremstiller lovene som sammensat af byggesten fra en lang forhistorie, således impulser fra Frederik 4.s rytterskoler, skoleprojekter på private godser, Christian 6.s lovgivning, oplysningens og reformårenes nyskabelser og visioner. Et netværk af reformvenner stod bag, ikke kun de kendte Reventlow-brødre. Også erfaringer fra hertugdømmerne indgik i forarbejdet. Det er rigtigt at se de berømte love som led i en lang proces og ikke som alene-udgangspunkt for en ny tid. Alligevel kunne analysen af de kongerigske lov være uddybet ved at se mere på forholdet til biskop Adlers slesvigske skolereformer fra 1798 til 1808 og ved mere klart at påpege forskelle og ligheder

mellem lovgivningen nord og syd for Kongeåen. Den slesvig-holstenske lov taler mere om skolepligt end den danske, der er forskelle i målet for undervisningen, og også skoletilsynet var forskelligt, idet egentlige skolekommissioner blev indført i Danmark, ikke i Slesvig-Holsten. Syd for Kongeåen var 1814 endnu mindre et mærkeår end i Danmark, fordi den samlede lov byggede videre på de lokale skolereglementer skabt af generalsuperintendent Adler i årene forud. Det er misvisende, når den slesvig-holstenske lov (s. 145) siges at foreskrive, at skolens sprog skulle følge folkesproget. Tværtimod skulle skolesproget følge kirkesproget. Derved blev den mere effektive skoleundervisning fra 1814 en kraftig impuls for det tyske sprog i de endnu dansk-talende dele af Sydslesvig. 1814-loven var med til at fastlægge den kultur- og sindelagsgrænse gennem Sønderjylland, som vi i dag kender som landegrænsen. Anmelderen kunne også have ønsket sig, at der var blevet plads til sonderjyske eksempler i bogens afsnit om 1814-lovenes implementering. Eksempler er dog kommet med i det fremragende afsnit om indførelsen af den indbyrdes undervisning.

Værkets bind 3, med bindtitlen *Da skolen blev sat i system*, har Anne Katrine Gjerløff og Anette Faye Jacobsen som forfattere. De foregående binds læsevenlige og eksemplificerende stil fortsætter den røde tråd fremad fra grundloven i 1849 og skolefrihedsloven 1855. Nu var der ikke længere skolepligt for flertallet, men undervisningspligt, og friskolernes æra kunne begynde. Sidst i perioden kom almenskoleloven af 1903, som indførte mellemskolen og åbnede en vej for børn af helt almindelige familier fra grundskolen til videregående uddannelse. Fortællingen har stor kulturhistorisk bredde og fanger de nye udviklinger i 1800-årene, såsom den gradvise svækkelse af religionens førsteplads i skolen, lærer- og lærerindstandens udvikling, det nationale program efter 1864, børnearbejdet, nye pædagogiske strømninger, skolebygninger, skoler for mindretal og afvigere og meget mere. Bind 3 siges at omfatte Sønderjylland, og rigtignok er der medtaget fine illustrationer fra landsdelen, og på omkring 10 sider kan der læses om skolen som sproglig-national kampplads før og efter 1864 og om germaniseringen fra 1870'erne. Men disse sider står mærkeligt hengemt, i kapitler med overskriften »Ord og toner« og »Historie om fædrelandet og andre lande«. Grønland, Færøerne og kolonierne (og Norge) har derimod her som i de to andre bind fået særlige afsnit. Reelt må siges, at skellet ved Kongeåen lige frem til 1920 (og en tid

længere) var så dybt, at en retvisende behandling af den sonderjyske skolehistorie kun er mulig med særlige afsnit, så at sige i hvert kapitel. Og det er et for stort krav at stille. Værket har altså stillet sig en næsten uløselig opgave. Det siges ikke som bebrejdelse, kun som anerkendelse, for forsoget er jo gjort.

I tilgift giver værket med sine moderne synsvinkler et fremragende udgangspunkt for kommende selvstændige behandlinger af skolen i Sønderjylland. Det gælder ikke mindst netop tiden 1850-1920. Værkets mange interessante synsvinkler kan være øjenåbner for nye behandlinger af historien om skolen i Sønderjylland, f.eks. om skoletilsyn, kirkens rolle, skolefrihed, pædagogik, skolebyggeri, børnearbejde, lærerroller osv. I værkets fremragende litteratur- og forskningsafsnit er der yderligere inspiration at hente. Alt i alt kan man uanset den sonderjyske selvoptagethed ud fra værkets første tre bind fastholde indledningsordene: Den nye *Dansk skolehistorie* er et storværk.

Lars N. Henningsen

Danielsen, Niels-Birger: Werner Best. Tysk rigsbefuldmægtiget i Danmark 1942-45
Politikens Forlag, 2013, 597 s.

Niels-Birger Danielsen har skrevet den første egentlige dansksprogede biografi om den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Werner Best. Det har han ifølge forordet gjort, fordi den manglede. Han skriver videre, at ambitionen har været at »skrive en bredt dækkende biografi om Werner Best«. Det fremgår også, at det har været et vigtigt formål at udbrede kendskabet til Best til en bredere kreds end en fåtallig skare af historikere.

Disse målsætninger er på mange måder lykkedes fint. Læseren præsenteres for en både velskrevet og lettilgængelig bog, hvor der gives en sammenhængende fortælling om Bests liv både før, under og efter hans tjenestetid i Danmark. Mange læsere vil således kunne få udbytte af at læse bogen, hvis de vil have noget at vide om Werner Best. Det gælder især i forhold til de 2 1/2 år, hvor han var rigsbefuldmægtiget i Danmark. Når jeg alligevel er kritisk over for bogen skyldes det, at jeg simpelt hen finder det for let hurtigt at skrive en bog, hvor en meget stor del af indholdet er baseret på andre historikers forskningsresultater. Og dermed en bog, der ikke præsenterer ret meget nyt i forhold til, hvad andre har skrevet i forvejen.

Danielsen vedkender sig i forordet, at han i forhold til perioden før 1940 og efter 1951 hovedsageligt bygger sin fortælling på den tyske historiker Ulrich Herberts banebrydende biografi *Best* fra 1996. Et værk, der er skrevet på et ret tungt akademisk tysk, og som indiskutabelt kunne trænge til at blive formidlet på en lettere tilgængelig måde. Ifølge en artikel i *Information* 27.-28. juli 2013 har Herberts forlag, Dietz, kontaktet Politikens Forlag – hvor Danielsens biografi er udkommet – og kritiseret Danielsen for at have »overtaget Ulrich Herberts undersøgelsesresultater, hans argumentation, hans teoretiske modeller og fortolkninger såvel som de vigtigste begivenheder i Herberts biografi«. Det er en hård kritik, men hvis man har læst Herberts biografi, sidder man ganske rigtigt med en fornemmelse af, at Danielsen netop bygger en væsentlig del af sin argumentation og sine fortolkninger på Herberts arbejde.

En anden anke i forhold til bogen er, at der ikke løbende er angivet notehenvvisninger. Til gengæld er der sidst i bogen nogle korte beskrivelser af de enkelte kapitlers kildegrundlag. Jeg mener generelt, det er en usikik, når der mangler notehenvvisninger i faghistoriske bøger, fordi læserne fratages muligheden for at kigge historikeren over skulderen og forholde sig til, om grundlaget for fremstillingen er mere eller mindre troværdig. I forlængelse heraf er det en skam, at Danielsen ikke har skrevet en forskningsoversigt, hvor han forholder sig til andre historikers resultater. Det er særligt problematisk, fordi han netop baserer en stor del af sin fremstilling på andre historikers arbejde.

I forordet henvises der til, at John T. Lauridsens monumentale kildeindsamling *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt 1942-1945* – som jeg har anmeldt i denne årgang af *Sønderjyske Årbøger* – udkom tre måneder før deadline for manuskriptet til *Werner Best*, og at der derfor ikke var »tid til at gennemarbejde det systematisk«. Det forekommer at være en uheldig beslutning, at forfatteren og forlaget ikke i stedet valgte at udsætte udgivelsen. En systematisk brug af dette kildemateriale ville netop have gjort det muligt at præsentere en dybere analyse og være fremkommet med nye interessante resultater. I stedet præsenteres en beskrivende fortælling, hvor forfatteren ikke for alvor kommer med en nyfortolkning af Werner Best. Nu må vi vente på, at andre historikere for alvor gør brug af dette omfattende nye kildemateriale, men indtil da kan læsere med fordel vælge at læse Lauridsens korte og indsigtfulde analyser af baggrunden for de enkelte dokumenter, hvoraf Best har skrevet en meget stor del.

Werner Best er på næsten 600 sider, og selv om fremstillingen er letlæst, kunne bogen med fordel have været beskåret en del. Der kunne især have været skåret i den del af bogen, der vedrører forholdet til hustruen og børnene og børnenes skolegang og fødselsdage.

Mogens Kostgaard Nissen

Hansen, Jürgen: Claus Hindrich Clausen, Broager Mølle. Virksomheden og slægten
Eget forlag, 2013, 276 s.

Det er i dag svært at forestille sig den betydning, møller (i alle deres forskellige afskygninger) har haft. Antallet af vind- og vandmøller i Sønderjylland såvel som i resten Danmark har i de sidste 50-60 år været stærkt dalende i takt med den dalende rentabilitet. De møller, der i dag står tilbage, har været genstand for ganske betydelige investeringer fra velvillige fonde og mange timers arbejde fra entusiastiske frivillige. De står ofte som monumenter over en svunden tid, og møllernes andel i industri- og erhvervshistorien overskygges til tider af det nostalgiske blik.

Dette blik har sat sit præg på møllet litteraturen, som præges af mølle-topografier, hvor der ofte indledes med en indføring i mølletyper og mølleriet, hvorefter en regions eksisterende såvel som ikke-eksisterende møller præsenteres. *Danske Møller* (1934) er et eksempel herpå. For Sønderjyllands og Slesvig-Holstens vedkommende bør i den henseende fremhæves Hans Linow og Jens Lampes *Møller på Als* (1966), Wolfgang Schefflers *Mühlenkultur in Schleswig-Holstein* (1936/1982) og Hans Petersens *Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau* (1988).

Sjældnere dykkes der ned i den enkelte mølles historie og virksomhedsdrift, og litteraturen fyldes mere af mølleriets tekniske spidsfindigheder end rammemæssige betingelser i form af lovgivning og samfundsudvikling, hvor f.eks. ophævelsen af tvangsmølleriet 1852 påvirkede den enkelte mølle.

Det er imidlertid tilfældet i nærværende værk (såvel som jubilæumsbogen om Sillerup Mølle fra 2009). Her har forfatteren taget udgangspunkt i den periode, hvor Claus Hindrich Clausen stod for Broager Mølle (1805-1883), der ved møllens grundlæggelse i 1795 tog sit udgangspunkt i landbrug og møller, men som fra 1830'erne blev udvidet med bearbejdning af hør, bageri samt teglværksdrift. Hertil

kom udvikling og fremstilling af maskiner til hør- og lerbearbejdning. Virksomheden går konkurs i 1905, men genetableres som handelsvirksomhed, der når at fejre sit 200-års jubilæum i 1996, inden aktiviteternes indstilles i 2003.

Kildematerialet består overvejende af Claus Hindrich Clausens erindringer på baggrund af hvilke, Jürgen Hansen har skrevet en virksomhedshistorie, en biografi, en slægtshistorie og en lokalhistorie, og det hele søges sat ind i en større kontekst. Det er spændende læsning at følge virksomhedens udvikling og Claus Hindrich Clausens arbejde med at udvikle og modernisere den og finde nye veje i en tid, hvor kornpriserne var ugunstige for en kormølle. Beskrivelsen af de vanskeligheder, virksomheden blev ramt af i kølvandet på mølletvangens ophævelse i 1852, er meget sigende for, hvordan det har været at drive mølleri i Sønderjylland i en overgangstid.

Bogen har et stærkt fokus på personen Claus Hindrich Clausen og arbejdet for at udvikle og modernisere virksomheden. Det er lykkedes Jürgen Hansen at bevæge sig fra person- og virksomhedsniveauet til den mere generelle erhvervsudvikling og samfundsmæssige kontekst. Afsnittene om Clausens kamp for udvidelse af malerettighederne efter 1852, udviklingen af hørabrikken og teglværket i Nybøl er eksempler herpå.

Bogens svaghed er detaljerigdommen, der til tider er overvældende. Og man fornemmer, at det har syntes forfatteren svært ikke at løsrive sig fra kildematerialet.

Det er en kvalitet ved bogen, at den fokuserer på virksomhedshistorien og rammerne for at drive møllervirksomhed under 1800-tallets skiftende vilkår, og bogen supplerer derfor den eksisterende møllelitteratur på udmærket vis.

Anne Marie Overgaard

Hansen, Lorens: MARSKEN VED TØNDER – Digebygning og afvanding

Privat udgivelse, 2014, 212 s.

Det er en meget detaljeret bog, Lorens Hansen har udgivet. Det centrale i bogen drejer sig om den gennemgribende afvanding af Tøndermarsken, som fandt sted fra midten af 1920'erne til først i 1930'erne. Bogen er veldisponeret med en detaljeret indholdsfortegnelse, notat-henvisninger, fotoliste, ordforklaringsliste, og liste over anvendt litte-

ratur. Bagest er også en dansk oversættelse af »Frederik-Kogs Højfyrstelige Oktroj« (oktroj = tildelt privilegium), samt 3/2 side med navnene på samtlige tidligere og nuværende medlemmer af Tøndermarskens Digelags bestyrelser.

Efter en kort indledning gennemgås begrebet marskdannelse, der er forudsætningen for at forstå landskabsudviklingen i Tønderområdet. Her ville det være mere korrekt, hvis den variable balance mellem isafsmeltning, landsænkning og klimaændringer siden istiden var blevet gennemgået i stedet for bare at kalde det en »drukning« af de tabte vestlige landskaber.

I afsnittet om digebygningshistorie er nogle fornøjelige anekdoter om især hertug Frederik (senere kong Frederik I) samt den senere hertug Hans den Ældre. De medvirker til at gøre personerne mere levende for os i dag. Det følges af et afsnit med beskrivelser af udvalgte stormfloder, hvilket er interessant for at fornemme de livsvilkår, som datidens marskboere var underlagt.

Et kapitel om engmøller i marsklandet er meget interessant, da det er noget, kun meget gamle mennesker i dag har erindringer om. De anvendtes til afvanding af de oversvømmede engarealer i for- og efterår for at kunne udså og bjærge afgrøderne, inden vinterhalvårets storme igen satte ind. Alle engmøllerne forsvandt i løbet af 1920'erne, hvor afvandingen af Tøndermarsken efterhånden blev gennemført, så det ikke siden har været nødvendigt at fjerne bagvand med vindkraft. Det har helt ændret synsoplevelsen fra et fladt landskab, hvor der var drysset møller ud med rund hånd, til det landskab vi kender i dag, hvor der er langt mellem menneskegjorte objekter, der rager op.

Afvandingen af Tøndermarsken beskrives indgående. De forskellige projekter gennemgås, og der er mange illustrationer fra samtiden. Der er et afsnit om udgravning af vandløb, som kun kan have interesse for særligt teknisk interesserede, da det nærmest er en oprensning af de enkelte kanalers regulativmæssige vandløbsdimensioner fra Tøndermarskregulativet fra 1941. Den kunstige afvanding af både de ydre og de indre koge gennemgås i lignende tekniske detaljer, og der gøres meget ud af partsfordelingen af driftsomkostningerne for de involverede landbrug.

Et afsnit hædrer de ledende mænd ved anlægsarbejdet: Den daværende digegreve, et par amtmænd, den ledende civilingeniør og en landinspektør. Derimod får vi ikke svar på de mange spørgsmål om selve arbejdets udførelse, som naturligt trænger sig på: Hvor stor var

arbejdsstyrken? Hvor kom arbejderne fra? Hvorledes var arbejds- og lønforholdene? Hvordan var de indkvarterede? Og hvorledes påvirkede de lokalsamfundet i de år, arbejdet stod på?

Bogens sidste afsnit er en gennemgang af udviklingen frem til i dag, hvor love, vedtægter og kommissionsarbejde fylder meget. Afslutningsvis er der både et dansk og et tysk sammendrag.

Endelig er det gennemgående, at der ligesom mangler noget om etikken i at tæske naturen på plads. Man leder forgæves efter egentlig kritik af afvandingsplanerne, der jo vitterlig medførte enorme irreversible ødelæggelser af store vådområder. Man tog meget mere med, end det var nødvendigt for at beskytte Tønder by. Godt nok omtales Emil Noldes forslag fra juni 1925, men kun ud fra dets rent tekniske indhold. Forkastelsen af Noldes forslag foregik meget arrogant ud fra devisen: »Hvad ved en kunstmaler om vandteknik?« Afslaget var stærkt medvirkende til, at Nolde i 1927 flyttede fra sin bopæl syd for Møgeltonder og ca. 2 km mod sydvest til Seebüll i Tyskland, hvor han blev resten af sit liv. En væsentligere naturkritik af planerne kom fra den daværende førende danske naturvidenskabsmand, professor Carl Wesenberg-Lund fra Københavns Universitet. Han bad så mindelig om, at man tog hensyn til naturen i vandløb og vådområder, så fremtidens mennesker også kunne glæde sig over den store artsvariation, der kendetegner naturlige vådområder. Men ingen lyttede til ham!

Man leder forgæves efter den dybfølte kærlighed til naturen. Ja, det virker, som bogen er kemisk rensset for naturglæde, selv om det burde være den drivende kraft i en beskrivelse på mere end 200 sider af marsken ved Tønder. Jeg står tilbage med en opfattelse af, at bogen faktisk er et hyldestskrift til landbrugets sejr over naturen.

Søren Eller

Kraack, Detlev & Martin Rheinheimer (red.): *Aus der Mitte des Landes. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt zum 65. Geburtstag*. Wachholtz Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, bd. 51, 2013, 551 s.

5. oktober sidste år fyldte Hamborg-arkivaren Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt 65 år, samtidig med at han gik på pension, og i den anledning hædrede nære kolleger ham med dette festskrift. I biografik artiklen bliver man hurtigt klar over, at han kaldes Lori, som også

fremgår elegant af forsiden. For bidragyderne blev der stillet følgende krav: emnet skulle findes inden for økonomisk og social historie, geografisk skulle det ligge mellem Kongeåen og Elben. Endvidere skulle bidragyderne have arbejdet sammen med hovedpersonen og have følt sig inspireret af hans forskning. Trods disse snævre kriterier er der kommet en bog med 28 bidrag (samt Loris biografi og bibliografi), og hele 551 sider er fyldt med spændende læsning.

Emnerne favner vidt og afspejler dermed også fødselarens store faglige spændvidde. Kronologisk rækker det fra tidlig middelalder, hvor Gunther Bock forsøger at spore bastarder, dvs. uægtefødte eller adelige med 1 forælder af lavere stand, bedømt på navnene i 1000-1200-tallet i området sydøst for Lübeck (Unter-elben) – og frem til efterkrigstidens Wirtschaftswunder, hvor Jürgen Jensen belyser to Kiel-fotografers bidrag hertil. Bidragene er i bogen ordnet kronologisk.

Emnemæssigt ligger bidragene dog, jf. udvælgelseskriterierne, inden for det overordnede social-økonomiske emnefelt, men meget vidt forstæet. Mere fælles for bidragene er, at de anlagger en mikrohistorisk vinkel – enten lokalt eller personmæssigt afgrænset. Det er i sagens natur en oplagt tilgang for sådanne kortere bidrag til en antologi. På trods af denne drejning spænder artiklerne meget vidt. Anmelderen har opregnet 14 forskellige hovedemner, som artiklerne behandler, nogle behandler dog flere under samme problemstilling, mens enkelte temaer kun behandles af en enkelt artikel. I sagens natur kan ikke alle artikler behandles i en sådan kort anmeldelse, derfor bliver det anmelderens lod at fremhæve nogle.

Landbrugsvinklen er i centrum i flere artikler. Det gælder Carsten Porskrog Rasmussens analyse af sociale forskelle mellem på den ene side gesten og marsken, der var præget af storbønder, mens bebyggelser på kanten af marsk og gest var mere socialt udlignet. Hans Schultz Hansen inddrager nye kilder, der viser status for hoveriet, og belyser dettes seje afvikling i hertugdømmet Slesvig modsat f.eks. i kongeriget. Endelig behandler Peter Danker-Carstensen svineholdet i byen Elmshorn samt de deraf afledte erhverv: foderstofhandel, slagterier mv. i første tredjedel af 1900-tallet, præget af dybe kriser. Martin Rheinheimer bevæger sig også mellem landbrug og søfart i sin behandling af sociale forskelle på Amrum i den lange periode 1755-1875. Overraskende er, at det er landbruget, som fremviser de største formuer, og forfatteren tillægger det bl.a. udskiftningen som årsag.

Byhistorie er i centrum for flere bidrag. Det gælder således Bjørn Poulsens analyse af uligheden i 4 nordlesvigske byer omkring 1540. Husum var den klart største og havde også den største ulighed, demonstreret gennem såkaldte Lorenz-kurver og Gini-koefficient. Æros-købing og Sønderborg var mindre og med mindre ulighed. Ortwin Pelc anlægger en særlig vinkel i og med, at han fokuserer på gastronomien i Hamborg i et langsiget perspektiv. Det har nærmest karakter af en forskningsoversigt, som lægger op til en dyberegående spændende analyse. Norbert Fischer behandler anlæggelsen af søbadet Heiligenhafen ved Østersøen, som blev lanceret med klare antisemitiske og nationale toner i slutningen af 1800-tallet. Samme periode og politiske tematik behandler Rainer Hering i analysen af foreningen Hansa, anlagt omkring 1890 og foregribende antisemitiske, altydske, nationale og højreorienterede synspunkter. Lübeck bruges som eksempel på den konkrete medlemsammensætning. En lidt anden tid behandler Sylvina Zander i artiklen om den første jøde i Oldesloe. Det var i begyndelsen af 1700-tallet, og selv om det ikke lykkedes ham at slå sig ned i Moisling, lykkedes det i Oldesloe og at drive sin handelsvirksomhed her. En interessant analyse af integration af jøder i 1700-tallet.

Et bidrag behandler kartografi, nemlig Rolf Hammel-Kiesows belysning af de kort, som parterne i striden om landområder mellem byen Lübeck og hertugdømmet Sachsen-Lauenborg udarbejdede for at hævde deres ret i området ned mod Elben. Overskriften er sigende brugs-kartografi.

Enstående er også Stefan Wendts behandling af galopspørens udbredelse i hertugdømmerne, bl.a. med kraftig involvering af Augustenborg-hertugen. Gennemgangen viser, at sagen blev taget meget alvorligt af de involverede, idet der blev lagt op til en duel, der endte med dødelig udgang. I øvrigt skal bemærkes, at artiklen indledes med en smuk hyldest til Lori holdt i artiklens hippologiske billedprog.

Geografisk har denne korte gennemgang afsløret, at emnerne beskæftiger sig med lokaliteter inden for begge hertugdømmer og sågar også inddragende naboområderne mod syd: Lauenborg. Der er ovenfor nævnt bidrag inden for Slesvig. Længst mod nord går Mikkel Leth Jespersen i sin behandling af en Aabenraa- og to Løjt-redere og deres sejlsads med kolonister og soldater til Brasilien i 1820'erne, og Ole Fischer i sin behandling af relationen mellem håndværk og religion i den herrnhutiske flække Christiansfeld.

Alt i alt er det en meget bredspektret udgivelse, hvor man kan hente mange spændende artikler, også med nye metodiske tilgange og interessante resultater. Frem for alt tjener bogen jubilaren stor ære ved at have været igangsætter til megen socioøkonomisk historieforskning i hertugdømmerne, også den danske del.

Per Grau Møller

Köster, Bernd (udg.): GrenzWerte/Grænseværdier: Baukultur in Süddänemark und Schleswig-Holstein/Bygningskultur i Syddanmark og Slesvig-Holsten, 1912-2012-2112

Udgivet af Flensburger Baukultur e.V. og Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2013, 216 s.

GrenzWerte/Grænseværdier er en flot bog om bygningskulturen i Syddanmark og Slesvig-Holsten i perioden 1912 til i dag. Som titlen angiver, er det et grænseoverskridende værk – et atlas over den regionale arkitektur i perioden 1912 til 2012 med et bud på, hvad de næste 100 års arkitektur vil udfordres af.

I september 2012 markerede Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Flensburger Baukultur 100-året for den store arkitekturudstilling i Flensborg med en række foredrag og ekskursioner om periodens arkitektur og byplanlægning i grænselandet. Bernd Köster, stadsarkitekt i Flensborg, har med bogen givet os, der ikke deltog, muligheden for at genhøre nogle af de foredrag, der blev et resultat af det grænseoverskridende projekt og en stadfæstelse af, at grænselandet har en fælles bygningskultur og en fælles udfordring i at fastholde kvaliteten i byggeriet efter fremtidens behov.

Bogen er sammenstykket af nogle af de foredragsholdere, der var på programmet i september 2012. Astrid Hansen fra fredningsmyndigheden i Kiel indleder bogen med en stemningsfuld beretning om Flensborg-udstillingen i 1912, hvor aktuelle byggerier og arkitekturvisioner blev udstillet med det formål at oplyse om og formidle de nyeste tendenser inden for bygningskulturen. Udstillingen blev holdt på Kunstindustrimuseet i Flensborg og fik hele 6.000 besøgende.

Peter Dragsbo, Museum Sønderjylland, beretter om dansk og tysk arkitektur i Nordslesvig fra 1864 til 1930. Det er tiden før og efter Flensborg-udstillingen, tiden efter krigen i 1864, en tid hvori der i regionen opførtes markante byggerier som kaserner, embedsbygninger, stationsbygninger, og hvor der blev anlagt infrastruktur til for-

bedring af civilisationen. Det er bygninger, som i dag er velrepræsenterede i grænselandet, særligt i Flensborg og Sønderborg. En tid med blandt andet historicisme, nationalromantik og bedre byggeskik.

I »Man skabte en ny verden« får man af Ulrich Schneider, docent ved Institut for kunsthistorie ved Christian-Albrecht-Universitetet i Kiel, en beskrivelse af periodens fantasier om ekspressionistisk arkitektur som et modstykke til hjemstavnsbevægelsen. Det var promodernistiske arkitekter som Walter Gropius og Bruno Taut, der ville gøre op med tradition og regler, lade alle traditioner nedbrydes til gødning og lade tankerne få absolut frihed til at skabe. Et modstykke til hjemstavnsstilen, som ønsker at fastholde de regionale særpræg og bevare byggeskikken i det regionale.

Med Ulrich Höhns, lederen af arkitekturarkivet for Slesvig-Holsten, stilles der skarpt på arkitekturudvekslingen mellem Danmark og Tyskland i 1920 til 1960. Det drejer sig om modernismen med arkitekter som Walter Gropius, leder af Bauhaus i Dessau, Hannes Meyer, Kay Fisker og Arne Jacobsen. Arkitektur, som arkitekter stadig inspireres af i dag. Ulrich Höhns fortsætter med at berette om »Nutidig Arkitektur i Slesvig-Holsten« med udvalgte bygninger syd for grænsen opført i perioden 1995 til 2007, mens Martin Kessler, landskabsarkitekt, gengiver arkitekten Robert Søndergårds foredrag om nutidig syddansk arkitektur. Det er to meget forskellige afsnit, hvor Ulrich går i detaljen, og Martin og Robert er mere generaliserende.

Afslutningsvis giver Ove Ramm, leder af Werkkunstschule i Flensborg, en række fremtidsscenerier for fjordregionen over de kommende hundrede år. En beretning om den workshop der fandt sted i 2012 blandt studerende i arkitektur og planlægning.

Jeg gik desværre glip af foredragene i september 2012 og er derfor særlig glad for, at udstillingen er blevet fulgt op af denne bog. Det har været interessant læsning, og forfatterne er velbevandrede i deres stof. Hvert afsnit har givet mig en større forståelse for bygningsstilen i min region og har genopfrisket min arkitekturhistoriske hukommelse. Jeg håber, at der vil være lige så stærke og kompetente kræfter til at følge op på formidling af den regionale byggestil i 2112, som der har været i 1912 og 2012.

Bogen kunne efter min mening have haft flere illustrationer af de omtalte værker i de arkitekturhistoriske afsnit, men har dog tilstrækkeligt materiale til at give læseren forståelse for periodernes byggestile. Det kan synes som spild af plads at have tysk og dansk i samme

bog, men det er en fin tanke for helheden, nu hvor bogen er et grænseoverskridende projekt.

Jeg savnede i min læsning en rød tråd eller nogle indledende ord om valget af foredragsholder og en kobling til projektet Grenzwerte/Grænseværdier, som der eksempelvis er i Martin Kesslers afsnit om nutidig syddansk arkitektur. Jeg vil dog på det varmeste anbefale bogen og glæder mig over, at den står i min reol!

Anja Hoffmann

Lauridsen, John T.: Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945. En introduktion til kilder og litteratur
Museum Tusulanums Forlag, 2013, 345 s.

»Kan I da blive ved med at finde på nye emner om besættelsestiden?«
Det er et spørgsmål, som mange af os, der gennem årene har beskæftiget os med den tyske besættelse af Danmark, ofte bliver stillet. Og logisk set må besættelsestiden vel på et tidspunkt være udtømt for nye emner. Der er bare ikke noget, som tyder på, at det sker lige med det første. I hvert fald har forskningschef på Det Kongelige Bibliotek, John T. Lauridsen, skabt et fantastisk grundlag for mange nye fremtidige undersøgelser af Besættelsen. I efteråret 2012 udgav han det monumentale tibindsværk *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945*, og denne anmeldelse gælder i højere grad dette værk end *Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945*, fordi sidstnævnte publikation kun indeholder nogle bestemte dele af storværket.

John T. Lauridsen har – under medvirken af Jakob K. Meile – gennem næsten ti år arbejdet på projektet med at indsamle, transskribere og udgive Werner Bests korrespondance til og fra de centrale myndigheder i Berlin i perioden fra november 1942 til maj 1945, hvor han var rigsbefuldmægtiget i Danmark. Det er lykkedes i ganske imponerende grad. Der er indsamlet omkring 8.000 dokumenter, hvoraf en stor del hidtil har været ukendte, og de er nu indeholdt i tibindsværket, der samlet er på omkring 5.000 sider. Jeg har gennem nogle år inden udgivelsen haft mulighed for at kigge i materialet og har derfor også på sidelinjen kunnet følge projektets udvikling i den sidste fase. For mig hersker der derfor ingen tvivl om, at projektet voksede sig større og større, og at det ikke fra begyndelsen var forventet, at man ville finde så meget. Derfor er omfanget blevet så overvældende.

Undervejs blev der desuden truffet den vigtige og – synes jeg – rigtige beslutning at udvide »... med andet kildemateriale [end Bests korrespondance med Auswärtiges Amt] for så vidt muligt at følge beslutningsprocessen vedrørende besættelsespolitikken og andre gennemførte foranstaltninger i Danmark«, som det hedder i forordet.

Det har været et kæmpestort detektivarbejde at rekonstruere Bests korrespondance ved at skaffe kopier af kildemateriale fra mange ind- og udenlandske arkiver og fra en meget lang række forskellige tyske myndigheder. Best nåede nemlig at destruere sit eget arkiv, før de danske og allierede myndigheder kunne få fingre i materialet efter Befrielsen. Det kan derfor heller ikke udelukkes, at der eksisterer endnu flere arkivalier end de nu offentliggjorte, men det forekommer usandsynligt, at det vil være ret meget.

Det siger sig selv, at John T. Lauridsens kildeudgivelse fremover vil være et helt afgørende redskab for historikere, der beskæftiger sig med den tyske besættelse af Danmark i den periode, hvor Best var rigsbefuldmægtiget. Man kan ganske enkelt ikke forestille sig, at seriøse historikere fremover vil undlade at benytte denne samling af centrale dokumenter. Man kan derimod godt spørge sig selv, hvilken interesse andre kan have i dette værk. Jeg håber dog, at også andre historieinteresserede vil finde det interessant at læse nogle af kilderne for på den baggrund at spekulere over, hvorfor Best handlede, som han gjorde på forskellige tidspunkter. Værket er kronologisk opbygget, så det er ganske let at finde frem til bestemte hændelser, man måtte interessere sig for. Det kan f.eks. være hans ageren i forbindelse med den danske regerings tilbagetreden i august 1943 eller i forbindelse med den såkaldte jødeaktion i begyndelsen af oktober samme år. Som læser kan man næsten få helt ondt af Werner Best, fordi der hele tiden var mange besværlige sager, han måtte forholde sig til. Han blev konstant angrebet fra mange forskellige sider, hvorfor han ustandseligt måtte forsvare sig. Som læser bliver man i øvrigt rigtig godt hjulpet af de korte, men meget indsigtfulde forklaringer til baggrunden for de enkelte dokumenter, som John T. Lauridsen løbende har tilføjet.

Bogen, der egentlig er genstand for denne anmeldelse, blev udgivet et halvt års tid senere end kildesamlingen. Den indeholder de indledende kapitler med overordnet præsentation af kilderne samt en meget grundig og skarp oversigt over den eksisterende besættelsestidsforskning. Denne forskningsoversigt udfoldes over mere end 100

sider, og den opridsrer forskningsresultaterne på en sjældent kvalificeret måde, der samtidig er kritisk uden at være bedrevende. I bogen præsenteres desuden 12 udvalgte Best-dokumenter, hvor baggrunden for indholdet kort skitseres. Bagest i bogen er der en udførlig kildefortegnelse, hvor alle arkiver og alt arkivmateriale er listet op, og hvor en tilsvarende fuldstændig dækkende litteraturliste over den relevante besættelsestidslitteratur er indeholdt.

Bogen *Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945* er således et godt supplement og en god guide til det meget omfattende værk *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945*. Et værk, der uden tvivl vil være helt afgørende for kommende generationers besættelsestidshistorikere, og som forhåbentlig også vil appellere til andre, der interesserer sig for besættelsestidens historie.

Mogens Rostgaard Nissen

Leth Jespersen, Mikkel og Bjørn Poulsen: Oldemorstof og dens omverden på reformationstiden – omkring et nyopdugget frigårdsprivilegium

Udgivet af Museum Sønderjylland – Oldemorstof, Bov, 2013, 68 s.

Udgangspunktet for denne lille fine publikation er et privilegiebrev, der for nylig vendte tilbage til den oprindelige gård, Oldemorstof i Bov, som i dag er landbrugsmuseum under Museum Sønderjylland, som også står som udgiver. Bogen er bygget op som en koncentrisk cirkel, hvor først privilegiebrevet fra 1528 gengives, dels i den tyske originaltekst ved siden af afbildningen af det originale håndskrevne dokument, dels i dansk oversættelse. Her fik brødrene Jep og Laurens Henriksen overdraget rettigheder til gården med al dens tilliggende samt pligter. De udstedtes af amtmand Wulf Pogwisch på vegne af kong Frederik I.

I det næste afsnit, omverdenen, fortælles om den spegede politiske situation på dette tidspunkt, hvor reformationen er ved at indfinde sig i hertugdømmerne og kongeriget, og som kostede Christian II kongemagten. Hertug Frederik af Slesvig-Holsten havde positioneret sig i forhold til kongetronen og opnåede den 1523 efter et oprør, der spredte sig fra hertugdømmerne. I den forbindelse var det vigtigt at sikre sig allierede, og det er i den forbindelse privilegiebrevet skal ses: indehaverne af gården forpligtede sig til at være loyale over for

kongen og hans embedsmænd. Kongen kunne også være sikker på at få ophold på gården på sine rejser: gården som lå strategisk ved Hærvejen, hvor også store oksetransporter gik forbi og kastede gode penge af sig – senere blev gården også kro. Afsnittet behandler også andre betydelige bønder i området, herredsfogeder og ejere af andre frigårde, et særligt sønderjysk fænomen. Ligeså beskrives også den nære købstad Flensborg.

I næste store afsnit tages udgangspunkt i amtmanden, Wolf Pogwisch, der tilhørte en af de betydelige slægter i det slesvig-holstenske ridderskab. Det bliver anledning til en spændende historie om disse slægter og deres embeder og opgaver som centrale magthavere lige under fyrsten og kongen.

I det sidste store afsnit behandles så igen gården og dens historie mere detaljeret. Den kendes tilbage fra 1472, og flere slægter har boet på gården, i flere tilfælde var den som i 1528 delt mellem brødre, også rent fysisk. Indehaverne tilhørte den rige del af bondestanden, idet gården med dens ressourcer og placering kastede gode indtægter af sig. I øvrigt hed gården periodisk Valdemarstoft, men interessant er fra den nyeste historie, at Bov Kommune i 1989 fik tinglyst en deklaration på, at gården skulle hedde Oldemorstoft. Kommunen havde overtaget gården i 1965, hvor den var begyndt at forfalde.

I øvrigt beror navnet på en misforståelse, idet en myte overleveret i 1628 henlægger navnet til før 1460 – denne oprindelsesmyte er givet sidst i bogen.

Alt i alt en fin oplysende, rigt illustreret publikation ikke bare om gården, men også om samfundet på den tid privilegiebrevet stammer fra, som de to forfattere har begået, museumsinspektøren på Museum Sønderjyllands afdeling for kulturhistorie i Aabenraa samt historieprofessoren fra Aarhus Universitet.

Per Grau Møller

Nielsen, Leif Hansen: De tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-48

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 108, Aabenraa, 2013, 419 s.

De tyske flygtninge, der opholdt sig i Danmark fra 1945 til 1949, er genstand for stadig interesse og diskussion. Og i disse år dukker der med jævne mellemrum nye bøger op om emnet. Bøger, der først og fremmest tager afsæt i de enkelte skæbner og oftest befatter sig med

mindre, isolerede problemstillinger. Hvad der gerne mangler, er et lidt større overblik og af og til også evnen til at sætte tingene ind i deres rette sammenhæng. Derfor hilses Leif Hansen Nielsens bog: *De tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-48* velkommen, fordi vi her har en bog, der behandler problemet i en hel landsdel.

Nordslesvig eller Sønderjylland udgør et særtilfælde, når det gælder de tyske flygtnings historie. Det skyldes, at Sønderjylland var det eneste sted i landet, hvor man i større udstrækning indkvarterede flygtninge privat. Det skete hos det tyske mindretal, der i landsdelen stod for indkvarteringen af omkring halvdelen af flygtningene. Grundet de specielle forhold i sammenligning med det øvrige Danmark kom de tyske flygtninge tidligt til Sønderjylland, og disse flygtninge var således blandt de første, der krydsede grænsen til Danmark i februar 1945 på flugt fra Den røde Hær. Det øvrige land og ikke mindst København fik især deres store andel af flygtningene i marts, april og maj.

Når Sønderjylland er yderst interessant at se nærmere på, skyldes det netop den private indkvartering, der ikke blev anvendt andre steder. Det giver nemlig en enestående mulighed for at sammenligne med de øvrige danske forhold. Dette er væsentligt, fordi vi gennem de seneste år gennem mediernes af og til får at vide, at de tyske flygtnings ophold i Danmark var den største humanitære katastrofe i det 20. århundrede. Tallene taler for sig selv, ca. 15.000 flygtninge er begravet i Danmark. Det store spørgsmål har imidlertid været, hvilken andel danskerne havde i denne katastrofe – og svarene spænder fra den ene yderlighed til den anden. Og her er det Leif Hansen Nielsens bedrift, at han tager fat på flere af disse emner og derefter fremlægger en kvalificeret vurdering baseret på den eksisterende dokumentation.

I alt kom 23.000 flygtninge til det sønderjyske med flest i Sønderborg efterfulgt af Aabenraa, Tønder og Haderslev Politikredse, mens der var færrest i de mindre politikredse, Gråsten og Tofthund. Da der efter Befrielsen ikke var tilstrækkelig lejrkapacitet i Sønderjylland, fortsatte den private indkvartering det meste af 1945. Derfor valgte man at løse problemet ved at opfatte alle privatindkvarterede som værende i lejr mod en kompensation på 1,50 kr. pr. dag, som var det halve af den kompensation, som værtsfolkene havde fået inden Befrielsen. I løbet af efteråret blev flygtningene overflyttet til større lejre, og de små og mere u hensigtsmæssige lejre blev nedlagt, og den

private indkvartering blev endeligt afviklet i løbet af 1945 og 1946. Det samlede antal flygtninge i Sønderjylland blev samtidig reduceret til 10.000 og antallet af lejre kom ned under 50. I den forstand repræsenterer de tyske flygtninge i Sønderjylland et klart særtilfælde.

Interessant er det derfor især, når Leif Hansen Nielsen sammenligner børnedødeligheden i Sønderjylland og Danmark, fordi man ville formode, at den private indkvartering ville have betydet en signifikant lavere børnedødelighed qua empati og bedre pleje. Hansen Nielsens studie viser ganske vist, at der var færre dødsfald blandt flygtningebørn i Sønderjylland end på landsplan, hhv. 2,3 % og 3,3 % af den samlede flygtningestrøm, men, skriver han, spørgsmålet er, hvor signifikant dette er? Hovedparten af de tyske flygtninge i Sønderjylland kom som sagt i månederne februar og marts, dvs. under mindre kaotiske forhold end i april og starten af maj, hvor hovedparten af flygtningene kom til det øvrige land. Det har bestemt haft indflydelse på dødeligheden, ræsonnerer han. Hovedårsagen til de mange tragiske dødsfald blandt flygtningebørnene skyldtes ikke danske lægers passivitet, men altovervejende flygtningenes dårlige forfatning ved ankomsten til Danmark, konkluderer han i sin bog.

Undervejs i bogen har forfatteren mange interessante og nye oplysninger omkring flygtningenes køn og alder, deres sociale baggrund og deres formueforhold, som er interessant læsning. Ud over en hel del nye oplysninger indeholder bogen også en række gode ræsonnementer, fordi forfatteren evner at se sagen fra flere sider og ikke bare går efter den mest dramatiske eller skandaløse konklusion, og det er vigtigt ikke mindst omkring de tyske flygtninge, fordi emnet er gået hen og blevet et billede på danskernes dårlige samvittighed. Forfatteren imødegår derfor med rette den populære og udbredte forestilling, at de tyske flygtninge skulle være et mørkt kapitel i dansk historie, hvormed det antydes, at behandlingen af de tyske flygtninge ikke var i orden, og at der er forhold, der søgtes skjult. Det ligger således forfatteren på sinde at rydde denne misforståelse af vejen.

Bogen er bygget op i to halvdele, hvor første del vil være den med størst almen interesse, fordi vi her får nogle nye vurderinger på baggrund af Leif Hansen Nielsens studier. Anden del er i højere grad af lokal interesse og er en gennemgang af de mange flygtningelejre i Sønderjylland. Denne del vil fremover være nyttig som opslagsværk, hvis man står og mangler en oplysning om Skrydstruplejren eller flygtningesyggehuset Ahrensberg i Aabenraa osv.

Forfatteren er først og fremmest fortrolig med kildematerialet i det sønderjyske, hvilket er naturligt, emnet taget i betragtning, og som han skriver, bogen er ikke et forsøg på (atter) at skrive de tyske flygtninges historie, men at det drejer sig om et sønderjysk supplement til historien om de tyske flygtninge. Det er jo også hæderligt nok, men det betyder til gengæld, at han i sin generelle fortælling kommer til at læne sig rigeligt meget op ad Henrik Havreheds studier, der virkelig trænger til at blive grundigt revideret. Hvis forfatteren havde kendt materialet for de øvrige landsdele lidt bedre, så ville han have kunnet lade de fleste af Havreheds ræsonnementer ligge eller have problematiseret mere, end tilfældet er. Det samme gælder, hvis bogen havde været anlagt teoretisk.

Det er en saglig bog, der går til emnet på traditionel historikervis mættet med detaljer og oplysninger, hvilket er en udmærket ting. Til gengæld er den tørt skrevet og nogen bestseller til det brede publikum uden for Sønderjylland bliver den næppe. Redaktionelt er det lidt sløset, at der i bogen står f.eks. Königsberg, Danzig og Pillau, men f.eks. Gdynia i stedet for Gotenhafen – det ville have været bedre at være konsekvent enten at skrive det gamle tyske bynavn og de nuværende navne eller blot det tyske eller det nuværende. En anden lidt pinlig detalje er, at Leif Hansen Nielsen flere steder omtaler flygtningelejren ved Karup som Grove-Gedsted, når lejren nu hed Grove-Gedhus, hvad han formentlig også er klar over. Det er dog kun forstyrrende småting.

På bundlinjen står, at vi med Leif Hansen Niensens bog *De tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-48* ikke blot har fået behandlet de tyske flygtninge i Sønderjylland langt grundigere, end det tidligere har været tilfældet. Og samtidig har vi fået en ny bog om emnet, som eftertiden vil konsultere, fordi den faktafyldt, afbalanceret og veldokumenteret gør op med nogle af de populære forestillinger, der florerer. Nu mangler vi bare en tilsvarende bog om de øvrige landsdele.

John V. Jensen

Nørgård Jørgensen, Anne und Hans Chr. H. Andersen: Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1. Jh.v.Chr. bis zum frühen 5. Jh.n.Chr. Mit Beiträgen von Arne Jouttijärvi, Charlie Christensen, Ingrid Sørensen, Morten Fischer Mortensen und Jörg Nowotny. Übersetzt von Oliver Grimm.

Skrifter udgivet af Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, nr. 80, Jernalderen i Nordeuropa, 2014, 611 s. med dansk resumé og incl. 138 s. katalog og 81 tavler.

I 1990 publicerede Jørgen Ilkjær første bind af fundmaterialet fra krigsbytteofferet i Illerup Adal, og frem til 2001 fulgte endnu 9 bind om hver sin specifikke genstandsgruppe som sværd, skjold, lanse, spyd, spænder etc. Med denne enorme publikationsindsats fra Ilkjær og Claus von Carnap-Borheim blev det omfattende materiale fra Nordens største våbenofferfund gjort tilgængelig for forskning. Samtidig udviklede de to forfattere et minutøst typologisk-kronologisk system for at kunne udskille de enkelte nedlægningshorisonter i den ofte komplicerede stratigrafiske kontekst. Illerupfundet er ikke blot det største våbenofferfund, der hidtil er udgravet, men også det første, som blev udgravet under anvendelse af de nyeste udgravnings- og dokumentationsmetoder. Som inspiration og forgænger tjente imidlertid Mogen Ørnsnes og Hans Neumanns forudgående udgravninger i Ejsbøl mose, hvor det for første gang kunne dokumenteres, hvorledes forsætligt ødelagte enkeltgenstande var deponeret i større og mindre grupperinger rundt omkring i mosen. Mogens Ørnsnes nåede før sin død at publicere Ejsbøl I (1988), mens et næste bind forblev upubliceret. Allerede i 1970 havde han revitaliseret mosefundsforskningen ved at genudgive Conrad Engelhardts publikationer fra 1860'erne af de første store våbenofferfund, bl.a. Nydam, og med et fylldigt forord satte han igen fokus på denne særegne fundgruppe fra Nordens jernalder. I erkendelse af, at dette materiale er unikt for dansk forhistorie, har en række museer igennem de senere år valgt at investere i nye udgravninger på de gamle lokaliteter, og en stor bevilling fra Carlsbergfondet, kaldet »Jernalderen i Nordeuropa«, har gjort det muligt at foretage en række ny-publiceringer. Som et af resultaterne er fundene fra Ejsbøl Mose nu fremlagt og nybearbejdet med udgangspunkt i de seneste gravninger.

Publikationen indskriver sig dermed i rækken af materialepublikationer, som følger konceptet fra Illerup-fundet i både form og indhold. Bogen er organiseret i 15 hovedafsnit og indledes med en informativ oversigt over Ejsbølforskningen af Anne Nørgaard Jørgensen og en gennemgang af de nye arkæologiske undersøgelser, 1997-1999, af Hans Chr. H. Andersen. Kapitel 4 er en gennemgang af de enkelte fundtyper, deres udbredelse og datering, kapitlerne 5 til 9 gennemgår

de enkelte genstandstyper: våben, personlig udrustning, følgegenstande som keramik og bronzespand, skibs- og båddele samt øvrige fund. Herefter følger, i kapitel 10, en sammenstilling og diskussion af de tre fundnedlæggelser fra Ejsbøl 1-3, og til slut en sammenfatning, alle kapitler skrevet af Nørgaard Jørgensen. Kapitel 12 er metalanalyser foretaget af Arne Jouttijärvi, kapitel 13 en gennemgang af de geobotaniske undersøgelser fra 1956 og frem af Charlie Christensen, Ingrid Sørensen og Morten Fischer Mortensen, kapitel 14 er Jörn Novotnys GIS-kartering af offerpladsen, og kapitel 15 er Nørgaard Jørgensens sammenfatning. Herefter følger katalog, lister og tavler (s. 376-595).

For den læser, som ønsker at uddybe sin specifikke viden om mosefundene, rummer den nye Ejsbøl-publikation mange interessante oplysninger. De nye udgravninger og ny-bearbejdningen af det gamle materiale har ændret forståelsen af fundsituationen, idet en hidtil ukendt tidlig nedlægning, kaldet Ejsbøl 1, fra omkring vor tidsregning har kunnet påvises. Denne nedlægning består alene af våben og skjolde. Ejsbøl 2, den største af nedlægningerne, repræsenterer derimod en større hær, anslået til 144-150 mand med både officerer/ryttere og fodfolk fra omkring 300 e.Kr. samt en tredje, Ejsbøl 3, fra det tidlige 400-tal, også denne fra en større hærstyrke med officerer og fodfolk. Sidstnævnte nedlægning blev af Mogens Ørnsnes tolket som eksempel på et såkaldt *pars pro toto*-offer, dvs. ofring af udsøgte enkeltgenstande som symbol på helheden. Nye undersøgelser har dog vist, at Ejsbøl 3 repræsenterer en større hærstyrke, akkurat som Ejsbøl 2. Det er imidlertid påfaldende, at det fornemste udstyr også er blevet udsat for den mest omfattende sonderhugning. Dette udstyr, som tilskrives officererne, består bl.a. af dupsko til sværdskeeder og bæltter med guld og indlagte sten.

Fundomstændighederne i mosen skulle have sikret bevarelsen af organisk materiale, om det havde været der. Når dette mangler, kan det bare skyldes én ting – nemlig at den rituelle ødelæggelse, der gik forud for selve nedlægningen, også omfattede brænding. Allertydeligst illustreres dette gennem de usædvanligt mange båd- og skibsnagler, nok til et fartøj der af form og størrelse svarer til den store Nydambåd. Naglernes fundspredning i mosen dokumenterer, at den store båd må være ophugget og brændt stykkevist, idet naglerne ligger i spredte fundkoncentrationer over et stort område.

En analyse af de komplekse fundforhold og spredningsmønstre har

afsløret i alt fem forskellige områder af den oprindelige sø, som har været brugt til ofringerne, og vist, at alle, på én nær, har været brugt flere gange: Ejsbøl 1 er nedlagt på to lokaliteter, Ejsbøl 2 på alle fem og Ejsbøl 3 på de tre. Dette leder videre frem til indsigten i en offertradition med kontinuitet gennem århundreder, selvom de enkelte offerhandlinger fandt sted med mange generationers mellemrum, dvs. 300 år mellem de to første og med mindst 100 år mellem de næste.

Nye naturvidenskabelige analysemetoder, ikke mindst isotopanalyser på mennesker, dyr og andet organisk materiale, stof inklusivt, kunne potentielt have bidraget med vigtig information om proveniens og dermed have været et vigtigt element i diskussionen om hærenes oprindelse. Dette havde igen kunnet uddybe forståelsen af det politiske landskab i de århundreder, hvor Romerriget var den dominerende kraft i Europa. Men denne mulighed er udelukket, idet det organiske materialet som nævnt ikke findes bevaret. Derfor er de ty-pologiske analyser så vigtige, idet de kan antyde proveniens til de enkelte genstande. I en periode med stor mobilitet og politisk turbulens, som både romertiden og folkevandringstiden har været, er resultaterne naturligvis alt andet end entydige, men for Ejsbøl-hærenes vedkommende peger materialet trods alt imod, at de militære enheder kom fra syd eller øst.

Arne Jouttijärvi's metalanalyser af remende-beslagenes legering har påvise så stor indbyrdes overensstemmelse, at det kun kan forklares ved, at disse beslag også må være fremstillet det samme sted. Sagt med andre ord antyder dette, at den overvundne hærstyrke ikke har bestået af en tilfældigt sammenbragt gruppe krigere, men af en hær, der er blevet ensartet udrustet og dermed også må have haft et fælles geografisk udgangspunkt. I betragtning af den stærkt hierarkiske og specialiserede kampstyrke, som Ejsbølhæren påviseligt var, er dette ikke helt overraskende.

Geologiske undersøgelser og pollenanalyser fra sø-bassinet viser de geologiske og vegetationsmæssige forhold, og en GIS-opmåling giver det tredimensionale fundbillede og detaljerede spredningsmønstre. Resultaterne indgår i det konkluderende kapitel, hvor Nørgaard Jørgensen samler resultaterne og diskuterer fund og lokalitet i relation også til andre våbenofferfund og til områdets og periodens »militære landskab« med dets mange sejlspærringer og folkevold. Derimod behandles Ejsbøls tre kronologiske nedlægninger ikke i en større geopolitisk kontekst af Romerrigets opgang, konsolidering, deling og

stutteligt det Vestromerske riges fald som konsekvens af turbulensen under de europæiske folkevandringer, som også Norden var en intergreret del af.

Bogen er udgivet på tysk, hvilket er logisk i betragtning af den samlede dansk-tyske forskningsindsats inden for våbenofferfundene specifikt og den kontinentale romertidsforskning generelt, men problematisk hvis resultaterne skal række ud til en bredere kreds af forskere. Det fyldige danske resumé er dog til hjælp for de skandinaviske forskere, for hvem engelsk er det primære internationale forskningssprog. Med et omfang på godt 600 sider og en vægt på 3 kg er bogen på grænsen af det håndterlige. Men i gammeldags forstand må det betegnes som en smuk bog, med illustrative tegninger, informative fotografier og en stor planchedel. Også tekstens fokus på typologisk-kronologiske problemstillinger reflekterer, sammen med bogens fysiske fremtoning, dansk arkæologis traditionelle paradegren – de store materialepublikationer, som ikke længere lader sig finansiere i de andre nordiske lande, hvor man – i bedste fald – vil satse på tilgængelighed via internettet.

Lotte Hedeager

Rieck, Flemming: *Over sø og land – ofrede skibe og våben i Nydam Mose: udgivet i anledning af 150-året for fundet af Nydambåden*. Udgivet af Museum Sønderjylland, Vikingeskibsmuseet, Nationalmuseet og Selskabet for Nydamforskning, 2013, 176 s.

Den berømte jernalderbåd og våbenofringerne i Nydam Mose har været emnet i mange akademiske publikationer. Men denne bog, udgivet i 2013 for at markere 150-års jubilæet for udgravningen af Nydambåden, tager en lidt anderledes indgangsvinkel. I forordet udtrykker formanden for Nydamselskabet, Vincent Jessen, selskabets ønske om at øge den offentlige opmærksomhed på dette unikke fund. Bogen er en del af denne strategi. Den skal ses som et mere tilgængeligt populærvidenskabeligt tillæg til den seneste serie af videnskabelige publikationer, omhandlende fundene fra Nydam Mose.

Bogen, som kun er lidt større end A5, har et handy format, og de 157 siders tekst følges op af en omfattende referenceliste for dem, som kunne tænke sig at vide mere om fundene i Nydam Mose eller omtalte tidsperiode. Bogen er rigt illustreret med farvefotos. 29 unummerede kapitler danner rammen for indholdet, men adskiller det ikke,

og som i en novelle flyder teksten let mellem kapitlerne, hvilket øger læsbarheden markant.

I bogens begyndelse tages læseren med på en rejse, ikke kun gennem Nydams landskab, men også gennem historien og tiden omkring fundene i Nydam Mose. Forfatteren mener, at opdagelsen og Nydamfundenes senere skæbne kunne blive genstand for en ganske dramatisk dokumentarfilm.

Det ville den uden tvivl, og sammenholdt med den livlige fortællestil og tilføjjelsen af personlige beretninger fra historiske personer, som var involveret i udgravningerne og den senere håndtering af fundene, giver det en spændende historie og begejstret læsning. Faktisk er det i begyndelsen svært at lægge bogen fra sig, og det er nok et sjældent fænomen i arkæologisk litteratur.

Allerede efter de første par kapitler/afsnit lærte jeg en del om nyere kultur og historie i regionen ved den dansk-tyske grænse. Dette afspejles fint gennem rækken af begivenheder, som fulgte efter udgravningerne, og de senere forsøg fra begge lande på at få fat på og beholde materialet fra den prestigefyldte fundplads.

For læsere, som ikke er bekendte med geografien omkring udgravningen, ville det have været meget brugbart, hvis der var inkluderet et oversigtskort. Selvom fundenes placering er godt beskrevet, kan det være svært både at bevare overblikket over positionerne for de forskellige udgravninger gennem tiderne og forstå sammenhængen mellem det arkæologiske materiale og jernalderlandskabet. Et simpelt kort, som set i tidligere publikationer af samme forfatter, ville have hjulpet meget her.

Når man tager målgruppen i betragtning, tænker jeg også, om det ikke ville have gavn timer detaljerede beskrivelse af f.eks. svaerdskeuder og -beslag med en kort ordforklaring eller et forklarende diagram, som illustrerer nogle af de tekniske termer.

Efter en kort gennemgang af landskabet ved Nydam Mose (med mosegeologen i felten) består resten af bogen fra side 87 og frem hovedsageligt af en præsentation af resultaterne af det seneste Nydam Projekt (1989-99), som forfatteren selv stod for, samt en beskrivelse af nogle af de centrale fund, inklusive bådene, våbnene og udstyret. De tre Nydambåde bliver gennemgået i kronologisk rækkefølge. Hver båd bliver beskrevet i brede vendinger og så fortolket eller genfortolket på baggrund af den information, som er indsamlet ved de seneste udgravningskampagner. Kapitlerne er meget læsevenlige og giver et

fremragende og opdateret resumé, men benytter også specifik terminologi, som burde være tilknyttet en kort ordforklaring eller forklaret i et diagram. I nogle tilfælde bliver termer forklaret i detaljer, men kun flere sider efter at de blev brugt i bogen første gang.

Bogen, og på en måde også fortællingen om fundet af Nydambåden, rundes af med kapitlet »grænseløst samarbejde«, som kort beskriver det dansk-tyske samarbejde omkring analysen af de unikke fund og bådens rejse tilbage til København i 2003.

Det efterfølgende afsnit omhandler problemerne ved og de aktuelle strategier for in situ konservering i Nydam Mose. Netop forvaltningen af arkæologiske lokaliteter er et meget aktuelt emne, som er og har været genstand for mange diskussioner. Dette kapitel slutter med en meget personlig, men alligevel afbalanceret kommentar fra forfatteren, og leder til det sidste afsnit, som beskriver den planlagte rekonstruktion af Nydambåden.

Alt i alt: ville jeg anbefale *Over sø og land?* Dette spørgsmål kan jeg besvare med et klart ja. På trods af mindre kritik, mest angående brugen af tekniske termer og manglen på landkort eller forklarende illustrationer, synes jeg, bogen byder på fremragende læsning såvel for lægmand som for marinarkæologer. Jeg vil absolut anbefale den til alle, som er interesserede i Nydamfundene eller endda bare interesserede i den nyere politiske og kulturelle historie i den dansk-tyske grænseregion.

Jens Auer

Schultz Hansen, Hans, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard (red.): *Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000*
Udgivet af Institut for Grænseregionsforskning og Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2013, 206 s.

Bogen, som udspringer af en konference afholdt i april 2011, består af otte kronologisk og tematisk ordnede kapitler, fire for hvert af de to foregående århundreder. Et hovedformål med udgivelsen er at sætte Sønderjyllands nutidige status som udkantsområde ind i en historisk ramme. Mange af landsdelens erhvervsmæssige sæertræk og strukturproblemer har således, hævdes det i bogens indledning, rødder i 18- og 1900-tallet. Værket henvender sig til både fagfolk og offentligheden i almindelighed.

Hans Schultz Hansen giver i første kapitel en oversigt over slesvigske erhvervsforhold i det 19. århundrede. Fremstillingen kommer rundt om de forskellige hovedbrancher og deres rammevilkår. Gennemgangen afspejler den nuværende forskningssituation, hvor navnlig industriens, og til dels håndværkets, forhold har været underkastet grundige studier, mens eksempelvis handel, toldforhold og pengevæsen er mere forsømte emner. Året 1864 betegner ifølge forfatteren et brud i hertugdømmets økonomiske udvikling: Efter Slesvigs indlemmelse i Preussen stagnerede væksten. Kun Flensborg formåede for alvor at hævde sig økonomisk århundredet ud.

Leif Hansen Nielsen behandler i sit bidrag den fremtrædende rolle, jernstøberier og skibsværfter spillede i den slesvigske industrialiseringsproces frem til 1914. Forfatteren henleder opmærksomheden på jernstøberiernes differentierede produktudbud og understreger branchens position som ledende sektor i den tidlige industrialiseringsfase. Udviklingen i skibsværftsindustrien behandles mere summarisk, og det kommer ikke til at stå helt klart, hvilken rolle værfterne spillede i det samlede industrialiseringsforløb, ud over at der var afledte lokale efterspørgselseffekter.

Lars N. Henningsens arkivbaserede studie af Jürgensen-familiens erhvervsforetagender i Gråsten er med sin virksomhedshistoriske og aktororienterede tilgangsvinkel et fint supplement til de statistiske angivelser, som informerer hovedparten af kapitlerne. Skildringens hovedpersoner er den entreprenante slesviger Marcus Adolph Jürgensen (1807-1883) samt dennes søn og efterfølger Asmus Philip Jürgensen (1837-1910), som drev manufakturer og fabrikker. Efter indlemmelsen i Preussen ogedes konkurrencen fra fabriksfremstillede varer, i dette tilfælde tekstiler. Ved at omlægge produktionen blev familievirksomhedens levetid forlænget en stund. Studiet kaster flere interessante resultater af sig, men rejser i forlængelse heraf også nye spørgsmål. I hvilken grad udtrykker det f.eks. den almindelige vej til finansiering af industriforetagender, når Jürgensen (den ældre) i midten af 1850'erne låner 4.000 rigsdaler i den lokale sparekasse til at bekoste grundlæggelsen af en klædefabrik (side 63)? Og hvor mange virksomheder havde, som familien Jürgensens, held til at finde en produkt niche på et konkurrencepræget tysk marked efter 1864?

I bogens fjerde og sidste kapitel om det 19. århundrede undersøger Stefanie Robl Matzen vestindienhandelens betydning for Flensborg i 17- og 1800-tallet. Skønt de danske kolonier målt på antallet af anlø-

bende skibe langtfra var det oversøiske hovedmarked for fjordbyens købmænd, havde handlen med de fjertliggende øer en vis indvirkning på det økonomiske liv i Flensborg. Således kom nogle af råprodukterne til byens sukker-, rom- og tobaksfremstilling derfra.

Hovedkapitlet om sønderjyske erhvervsforhold i det 20. århundrede er skrevet af Morten Andersen. To årstal træder tydeligt frem i regionens økonomiske historie: 1920 og 1945 (samt årene umiddelbart derefter). Genforeningen i 1920 bød på visse omstillingsvanskeligheder for mange erhvervsvirksomheder navnlig nord for den nye grænse, mens efterkrigstiden kendetegnedes ved et erhvervspolitisk fokus skifte fra landbrug til industri med Sønderjyllands Erhvervsråd som den centrale spiller i omstillingen og egnsudviklingen i de sønderjyske landsdele.

Værkets sidste tre kapitler består af to virksomhedsstudier – henholdsvis af Sønderborg Oliefabrik og margarinefabrikken sammesteds (Jørgen Fink) og Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa (Torben A. Vestergaard) – foruden en undersøgelse af transportbranchen i Sønderjylland (Martin Klatt).

Bidraget om olie- og margarineindustrien bringer nogle teknologiske og erhvervspolitiske sider af den sønderjyske erhvervshistorie frem. For den forudseende virksomhedsejer eller iværksætter eksisterede der omkring Genforeningen et særligt potentiale, der grundede sig på grænseændringen og den generelle politiske velvilje i Danmark over for den nyttilkomne landsdel. Flere havde held til at omsætte mulighederne i rentable investeringer.

Torben A. Vestergaards kapitel om Sønderjyllands Højspændingsværk er et udpræget aktororienteret stykke erhvervshistorie, ja ligefrem et personalhistorisk arbejde, idet omdrejningspunktet er værkets mangeårige direktør, Jes Christiansen, og hans virke i spændingsfeltet mellem erhvervshensyn og nationalpolitik.

I værkets afsluttende kapitel skriver Martin Klatt om transportbranchens udvikling i Sønderjylland. Frem til 1920'erne stod jernbaner og hestevogne for alle større varetransporter til lands. Herefter begyndte lastbiler gradvis at blive taget i brug. Kendskab til tysk kultur og sprog samt selvfølgelig regionens beliggenhed ved grænsen gav de sønderjyske vognmænd nogle konkurrencefordele sammenlignet med vognmændene i det øvrige Danmark. Padborg udviklede sig op gennem det 20. århundrede til et transportcenter for samhandlen mellem Danmark og Tyskland.

Bogen har en vellykket disposition og er godt forsynet med illustrationer og figurer. Den giver en dækkende introduktion til et spændende og relevant emne. Også for personer med forudgående kendskab til emnefeltet rummer artikelbidragene en del ny viden. En ekstra korrekturlæsning ville have styrket enkelte af teksterne, om end de alle som helhed er velkrevne og gennemarbejdede.

Efter endt læsning er man tilbøjelig til at tilslutte sig udgavernes antagelse om, at de nuværende udkantsproblemer til dels har fundament i fortiden. Omvendt bør man ikke overse, at yderområderne også presses af helt generelle aspekter ved samfundsudviklingen, hvis virkninger i den enkelte region ikke uden videre kan føres tilbage til dennes særlige historie. Diskussionen af, i hvor høj grad de aktuelle udfordringer for Sønderjylland er en arv efter grænseændringerne i 1864 og 1920, er, selv med udgivelsen af dette fine værk, endnu langt fra afsluttet.

Thomas Clausen

Stimmenvielfalt. Gedichte aus Schleswig-Holstein. Vom Barock bis zur Gegenwart

Udgivet af Peter Nicolaisen med forord af Doris Runge. Wachholtz Verlag, Neumünster, 2012, 656 s.

Klangraum. Erzählungen aus Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart

Udgivet af Heinrich Detering, Maren Ermisch og Peter Nicolaisen med forord af Per Øhrgaard. Wachholtz Verlag, Neumünster, 2013, 760 s.

Det er et fyldigt kompendium over den slesvigholstenske litteratur, Wachholtz Verlag har udgivet med Peter Nicolaisen m.fl. som anker-mænd. Der er således medtaget 98 lyrikere og 80 prosaister, heraf ca. en fjerdedel dansksprogede. Flere af dem er dog optaget i begge bind. Man finder både særdeles kendte forfattere og mange, som vil være ukendte for de fleste.

Kriteriet for at blive medtaget har været, at de pågældende er født inden for det gamle Slesvig og Holsten eller har haft en del af deres virke der. Derfor er også folk som Johan Ludvig Heiberg, Thomasine Gyldenbourg og C. Flor medtaget, fordi de boede og arbejdede en del af deres liv i Kiel. Da Ærø hørte med til Slesvig indtil 1864, er også en digter som Anders Arrebo repræsenteret, skønt han almindeligvis

ikke opfattes som sønderjyde. Men han er altså født på Ærø. Ellers genkender man blandt de dansksprogede digtere folk som Jens Baggesen, Schack Staffeldt, H.C. Andersen, Heiberg, Herman Bang, Peter Seeberg, Chr. Skov og Cynther Hansen samt lokale digtere som Martin N. Hansen og Hansigne Lorenzen. Hertil kommer sydslesvigerne Karin Johannsen-Boisen, Willy August Linnemann og Sigfred Andersen.

Blandt de tyske skribenter, som også må anses for almindeligt kendte herhjemme, kan nævnes Mathias Claudius, Klopstock, Theodor Storm, Gustav Frenssen og Siegfried Lenz samt nobelpristagerne Theodor Mommsen, Thomas Mann og Günter Grass. Den frisiske sproggruppe er repræsenteret af bl.a. Jens Mungard. Ikke mindst interessant er det at læse de mindre kendte digtere. Her er meget godt at hente.

Ingen af de nævnte navne ville have kunnet undværes, men det virker som lidt af et kuriosum, at Selma Lagerlöf og Thorkild Hansen er medtaget. Lagerlöf har aldrig har boet i de gamle hertugdømmer eller så vidt vides skrevet noget med relation til Sønderjylland eller Holsten. Men i 1932 blev hun på grund af sit forfatterskab og sin skarpe modstand mod nazismen udnævnt til æresdoktor ved Kiels Universitet. Derfor er hun repræsenteret med et kapitel af sine ungdomserindringer fra Värmland. Det må vist siges at være lidt langt ude, når vi taler om slesvig-holstensk litteratur. På samme måde er Thorkild Hansen medtaget, måske med lidt større ret, selv om hans lokale tilknytning består i, at han skrev bogen »Det lykkelige Arabien« om ditmarskeren Carsten Niebuhr, der foretog en flerårig rejse i Mellemøsten i 1700-tallet.

Det virker således, som om man indimellem har skrabet bunden, men netop derfor kan det undre, at forfattere som W. Dinesen, Fr. Rist, Fr. Helms, Erik Skram og Valdemar Rørdam ikke er medtaget, når man tænker på, med hvilken entusiasme de har skrevet om Sønderjylland. Men – og det er måske grunden – ikke just tyskvenligt.

I lyrikbindet er de danske tekster gengivet på originalsproget og med tysk oversættelse, mens der ikke findes nogen dansk oversættelse af de tyske digte. Derimod er der i prosabindet kun tale om tekster på tysk med enkelte undtagelser (korte stykker af H.C. Andersen og A.D. Jørgensen). Det kan måske forstås, når der er tale om et værk beregnet for et tysksproget publikum, men det ville have givet det betydeligt større kildeværdi, hvis alle tekster såvel prosa som lyrik

var gengivet på originalsproget med oversættelse – gerne til såvel dansk som tysk. Det havde givetvis betydet en større udbredelse, men selvfølgelig også gjort bøgerne betydeligt tykkere (og dyrere!).

Der er således tale om et kompetent udvalg af litteratur fra Slesvig-Holsten, og de to bind er i deres anskuelige opbygning en værdifuld oversigt over, hvilke indfødte og tilflyttede forfattere, der har skrevet i og om landsdelen. Begge bind indeholder desuden korte biografiske og litteraturhistoriske artikler om alle forfatterne.

H.E. Sørensen

Venborg Pedersen, Mikkel: Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede
Museum Tusulanums Forlag, 2013, 382 s.

Kulturhistoriker og museumsinspektør ved Nationalmuseet Mikkel Venborg Pedersen har tidligere leveret fine bidrag til sonderjysk historie, først og fremmest i sit arbejde med de augustenburgske hertuger udgivet i bogen *At synes og at være i Augustenborg 1700-1850* (2005). Nu har han atter været på spil. Denne gang drejer det sig om hans doktordisputats fra 2012, som indeholder fem casestudier. De fire er taget fra kongeriget, og det ene er taget fra hertugdømmet Slesvig, nærmere bestemt fra Ejdersted i 1810'erne. Hans ærinde er at vise, hvorledes livet blev levet i fem boliger – hvis udseende og inventar endnu er bevaret på Nationalmuseets afdelinger – omkring år 1800, hvor den omsiggribende globalisering bidrog til en forbrugsrevolution af hidtil usete dimensioner i de danske hjem. Afhandlingen gennemgår de bevarede materielle levn fra boligerne og det skriftlige kildemateriale, der kan bidrage til at belyse de personer, der boede i dem, boligens indretning og beboernes forbrug. Det virkelige nye i bogen er dens fokus på kolonialismens betydning *hjemme* i de europæiske – i denne sammenhæng danske – lokalsamfund i modsætning til den enorme interesse, der har været for kolonialismens betydning *ude* i de koloniserede samfund.

Den slesvigske case omhandler en gård fra Kating Sogn på Ejdersted, som i dag befinder sig på Frilandsmuseet. Den hedder Rothelau og blev bygget i 1653. Der er tale om en såkaldt Haubarg, som var tidens typiske gård i det sydvestlige Slesvig med inspiration fra Holsten. Hele gården var opført under samme enorme næsten kvadratiske stråtag – oplagring, dyrehold og beboelse. Alt sammen placeret på

et såkaldt værft, en forhøjning der sikrede gården mod stormfloder. Familien Pauls, der ejede gården, var en af landskabets betydningsfulde familier. Folketællingen fra 1803 oplyser, at der var tale om et ganske stort hushold. Et inventar fra en bobehandling i 1810 vidner om gårdens velstand, som blandt andet var baseret på et engagement i tidens studehandel.

Den enkeltes gårds forbrug er ikke kendt, men ved hjælp af bevarede indførselstoldregnskaber fra købstæderne Tønning og Husum viser forfatteren, hvorledes områdets forbrug i høj grad var præget af kolonialismens globale handelsforbindelser. Testel og kaffekander i inventaret fra 1810 vidner om, at man også nød godt af importen fra fjerne egne på Rothelau – mere end det for eksempel var tilfældet på den fynske fæstegård fra Lundager, som udgør en anden case i bogen. Med gode forbindelser sydpå og over Nordsoen til England var Ejdersted koblet meget direkte på verdenshandelen. Man genkender billedet af et Slesvig, der på mange måder var foran kongeriget i sin erhvervsmæssige udvikling.

Bogens sidste kapitel på et halvt hundrede sider er viet til datidens filosofiske debat om luksus. Her kommer forfatteren vidt omkring og nogle gange så vidt, at denne anmelder blev tabt i svinget. I dette kapitel forlades den indledende hensigtserklæring, om »at den generelt interesserede læser også gerne skulle finde fornøjelse i læsningen« (s. 11), men det er også et meget ambitiøst formidlingsmæssigt mål for en disputats. Bogens ubetingede styrke findes i de foregående velfortalte kapitler, hvor forfatteren demonstrerer et enestående kendskab til det daglige liv i 17- og 1800-tallets Danmark og Slesvig og de globale kulturelle strømninger, der påvirkede det.

Her fra Sønderjylland skal lyde en ekstra afsluttende ros til forfatteren for den selvfølgelighed, hvormed han uden videre inddrager her-tugdømmet i den danske historie. Det ses sjældent.

Mikkel Leth Jespersen